

ITINERARIS PER TERRA DE MARCA: EL SEGLE XI A LA CONQUESTA DE LA PLANA

FLOCEL SABATÉ I MONTSERRAT COBERÓ

L'ocupació de les noves terres al segle XI esdevé el procés d'apropiació de la plana islamitzada. És travessar el Montsec i conquerir els *husun* septentrionals, és sortir de les *Selves* de la *Segarra* i avançar vers la plana mascançana. Tant el recorregut com els assentaments o el mateix aprofitament dels recursos no són pas casuals. Obeeixen a una adaptació al medi, a les vies d'accés natural, als observatoris de control de l'espai o a l'aprofitament dels cursos fluvials. L'hàbitat és, alhora, reflex del moment, encimbellat en punts elevats, sovint reclòs en el recinte format per l'encerclament de les cases i acollint-se a la protecció castral. La mateixa adaptació explica la preferència per altres plantejaments en modificar-se les circumstàncies històriques, com evidenciarà el trasllat, al segle XII, de la capitalitat agerenga a Castelló de Farfanya quan la plana ja ha canviat en haver desaparegut la frontera enfront de l'enemic musulmà.

ITINERARIS HISTÒRICS I PROMOCIÓ DEL PATRIMONI INTEGRAL

Les estratègies d'incentivació cultural darrerament han semblat abusar de recursos sovint molt mimètics. Dins d'aquesta dinàmica una completa i àmplia gamma d'itineraris s'ha instal·lat en la quotidiana oferta cultural. En realitat, pot esdevenir una via, pràcticament empàtica, d'apropament a un passat traspuat a través d'un patrimoni plural —natural, històric, artístic, arqueològic, etnogràfic— que l'itinerari ens permet conjuminar.

Tractar de compondre i resseguir els camins i els paisatges dels qui els fressaren al segle XI pot ser la millor manera per avançar en la comprensió de llurs motivacions i actuacions. Sols cal afegir una certa preparació a la curiositat intel·lectual i, sobretot, aguditzar l'esguard per entrellucar el temps pretèrit a través del paisatge actual. Amb aquest esperit, l'objectiu de la present proposta, més que assolir un enfilall de restes monumentals, pretén assumir, en la mesura possible, els diferents trets a través dels quals els homes i dones d'aleshores cop-saren, transformaren i s'adaptaren a uns territoris que esdevenien nous.¹ A la vegada, com a oferiment cultural i lúdic, no s'oblida la necessitat de congeniar els diferents elements i d'adequar-se a les diverses disponibilitats, justificant així

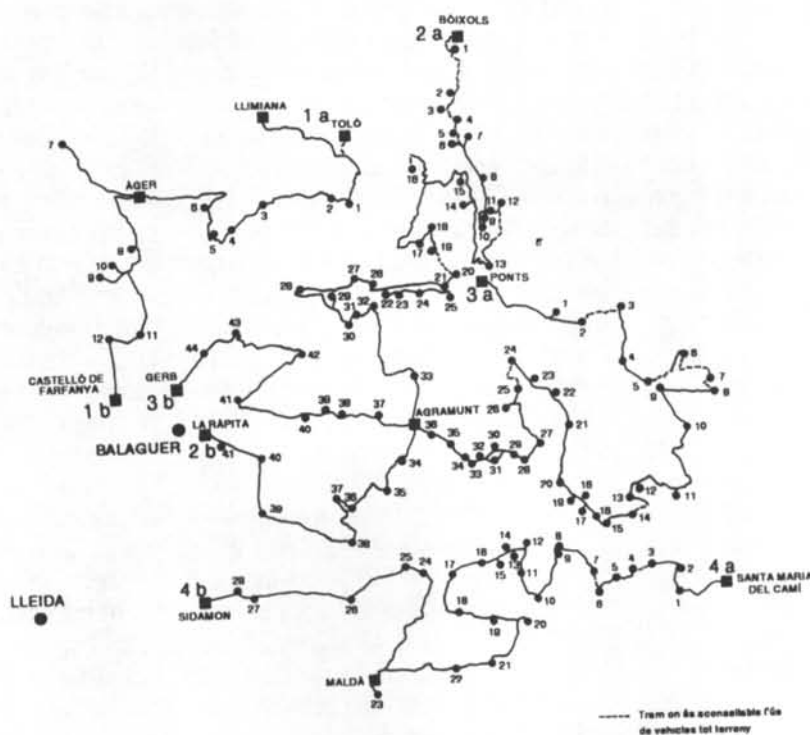
tant la pluralitat d'itineraris com la varietat en la seva llargada. Aquestes reflexions, bàsicament, han guiat la confecció de les següents rutes.

ITINERARI A: L'APROPAMENT A LA PLANA

1-a. De la Conca Dellà i de la Barcedana a la Pertusa (75 km).

La colonització de la Conca Dellà dins del comtat d'Urgell al segle X permet fitar la plana islamitzada des del Montsec i davallar-hi després d'encer-tar, venint de Toló, el pas obert pel riu Boix. A la vegada, dins del comtat de Pallars, Llimiana ens mostra, amb la seva situació i el seu temple romànic, la posició i la funció per la qual en moments alt-medievals fou esmentada com *civitas*, alhora que convida a participar d'un ric ecosistema natural, servador, com en pocs altres llocs de Catalunya, del roure martinenc que ens embelleix la travessa de la Barcedana per abocar-nos a la mateixa capçalera del Boix. L'abrivat engorjat s'obre a la vall de Meià, on la Vilanova (1) recollirà a la baixa edat mitjana la funció rectora en part reflectida en el seu traçat medieval i hereva de la primigènia capacitat de Santa Maria de Meià (2). En aquesta res no recorda aquells primers passos quan, segons la documentació, la comunitat religiosa era víctima de

ITINERARIS PER TERRA DE MARCA

musulmans, llops i sequera: *monasterium Sanctae Mariae Medianensis in comitatu Urgellensi [...] qui est destructus a sarracenis et a lupis atque siccitate*. El camí cap a Peralba (3) el seguí Arnau Mir de Tost en l'ocupació de mitjan segle XI. Des de l'actual poble abandonat el paisatge s'ofereix obert. Aviat, les restes castrals de Figuerola (4) i de Fontllonga (5) preparen el pas vers Sant Oïsmè (6), amb el restaurat conjunt de la torre circular i l'església de campanar de torre i absis de disposició trevolada. Tot seguit, al peu del Montsec d'Ares, Àger evidencia, en el traçat de la vila, en les restes del castell i l'antiga canònica i en la pluralitat de riquesa patrimonial, que donà nom al vescomtat baix-urgellenc i hi desenvolupà una de les poblacions més pròsperes. La falsa vall agerenga, encaixonada i inclinada per un costat vers el Noguera i per l'altra vers el *Noguera* (Noguera Ribagorçana), porta a la Pertusa (7), on les escasses restes del castell i l'esperonada església aboquen a l'abrupte engorjat de Montrebei alhora que mostren, a l'altra costat de l'actual embassament de Canelles, les terres, aragoneses des del segle XIV, per

on, en l'onzena centúria, prosseguí l'ocupació comtal.

2-a. De la Vall de Rialb a Agramunt (225 km). Resseguir el curs del Rialb des de Boixols, amb la feréstega bellesa de la Rua (1) i l'aproximació a les runes del castell de Tarabau (2), remembra els paisatges trepitjats en el tombant del segle X a l'XI, evidenciant-ne les petges a les esglésies del Cerdanyès (3), Terrassola (4), Sant Martí de Tarabau (5), Martimà (6), Rialb Sobirà (7), Palou (8), Sant Girvés (9), Pomanyons (10) i la Torre de Rialb (11) o a la vila closa de Polig (12), tot i restar força alterada, sobretot des de l'ensulsiada patida el 1994. Ja a tocar del Segre, les restes del priorat de Gualter (13) evoquen l'antiga prestància objecte, fins i tot, de l'emascament documental que pretenia retrotreure el seu origen. Remuntar la muntanya ens apropa a les esglésies de Bellfort (14) i, amb major interès, de Santa Maria de Palau (15). L'antic nucli castral i batlliar de Comiols (16), ara eloqüentment abandonat, ofereix un testimoni de diferent manera també present a Montmagastre (18), on han emmudit, en les seves balbes runes, l'antiga puixança d'un castell,

d'una canònica i d'una vila avui inexistents. Mentre el camí vers Montmagastre ens ha atansat a l'ermita de la Vedrenya (17), la recerca del pla ens condueix a l'original església de Sant Marc i Sant Joan (19), de sorprenent origen preromànic, i ens porta a Torreblanda (20). Aquí, després de contactar amb les restes del temple que acompanyava l'antic castell, el seguiment del curs del Segre ens mena a la singular i minúscula església rodona de Santa Cecília (21). Ara, la impossibilitat de creuar el riu amb vehicles de quatre rodes ens obliga a cercar el Pont d'Alentorn (22) per poder apreciar, a la riba esquerra del Segre, la torre quadrada de Vilves (23) —on se sumen els moments andalusí i comtal—, els permòdols de l'església de Collfred (24) i l'absis poligonal del temple parroquial del Tossal (25). Amb el retorn, també pel Pont d'Alentorn, a la banda dreta del Segre, la imatge de Vernet (26) coronat pel castell i l'església, el traç dels car-rers de Baldomar (27) i la travessa del Congost presidit pel castell de Rubió (29) ens preparen l'arribada a Alòs (28), una de les primeres grans conquestes de l'onzena centúria, amb un complex castell de reminiscències islàmiques i refec-

cions posteriors. Tornant a creuar el Segre, contactarem amb el poble abandonat que acompanya el castell de Rubió (29), amb el nucli de la Foradada (30) sota l'expressiva roca i amb l'església de Montsonís (31), abocant-nos a la plana presidida per Artesa (32). L'ascens al cim que corona aquesta població permet no només apreciar les restes castrals sota els afegits devocionals de 1964 i d'altres més recents, sinó copsar una funció controladora de l'espai cobejada tant per musulmans com per cristians, tot rememrant els moments inicials en què retrobem Arnau Mir de Tost. Des d'aquí, la invitació a estendre's per les terres meridionals la satisfem apropant-nos a la serra de Montclar, amb l'acurat traç dels carrers de Donzell (33) i l'esguard sobre la planura percebuda pels qui a mitjan segle XI arriben a Agramunt i comencen a convertir-lo en un nou nucli rector del territori, prou palesat en elements com la notòria església.

3-a. Del Llobregós al Sió (160 km)

El Llobregós, veritable nexa entre les conques del Segre i el Llobregat mitjançant el fàcil pas vers la Segarra actualment anoiensa, desemboca en una vila de Ponts convertida en cruïlla axial de camins i veritable centre comtal fins més enllà de mitjan segle XI, sota l'esguard de la reconstruïda església romànica de l'antiga canònica. Remuntar el curs del Llobregós evoca els repobladors septentrionals que penetren a la vall en encetar-se l'onzena centúria, cercant, d'antuvi, els llocs elevats i arrecerats, que permeten articular visualment la protecció i afermar poblacions com Ribelles (1), Sanaüja (2), Biosca (4) o l'Aguda (5), tot tenint ben a prop els moments immediatament anteriors evidenciats en el model constructiu que, poc abans d'arribar a la vall per vies ben naturals, ha engendrat les espectaculars torres de Lloberola (3) i de Vallferosa (6). També en el segle X, dins del castell termenat de Claret (7), cerca un lloc en la serra la *domus Sancti Celedoni* (8), bé que fins ben avançada la centúria següent no adoptarà la definició prioral i erigirà la característica església de capçalera trevolada. Des d'aquí, el curs del Cellers ens retorna, per Torà (9), al Llobregós, convidant-nos a fer un insensíble traspàs del domini urgellenc a la llenca en què s'havia convertit el comtat berguedà, per apreciar, a Castelfollit (10), no sols el primitiu priorat benedictí sinó l'important clos castral. L'accés a

Pujalt (11) exposa l'antiga funció rectora de la vila, des de la posició elevada sobre la plana. En aquesta, la torre de Mejanel (12) es mostra engolida per la quotidiana activitat agropecuària i Alta-Riba (13) ens apropa a una vall del Sió sargida de nuclis closos en el cim, com fou Santa Fe (14) i com encara és, de manera molt eloqüent, Montfalcó Murallat (15). El curs del Sió, acompanyat pels expressius Oluges (16), Castellnou (17), Malgrat (18) i la Prenyanosa (19), ens retorna amb naturalitat al comtat urgellenc, portant-nos a una Tarroja (20) encara evocadora de l'antiga prestància. Abandonar per uns moments el Sió ens apropa a la plana on Guissona (21) serva la preeminència singularitzada sota el domini episcopal des de la conquesta efectuada poc abans de 1024 i afermada en les posteriors fites ara constatables en el seu urbanisme. Al nord, més enllà de Guarda-si-venes (22) —de topònim prou precís— i del petit nucli de Palou (23), s'alça la torre de Vilamajor (24). Els seus carreus del segle XI, centrant una població closa encerclada pel fossar alimentat amb l'aigua de pluja, permeten comparar la diversa adaptació espacial de la societat davant estímuls diferents en rememrar les defenses i l'hàbitat assumits per la població en el temps i l'espai immediatament anterior, segons el mateix recorregut ens ha mostrat en el predecit tram septentrional. En canvi, són moments tardans —baix-medievals— els palesats pel castell de les Sitges (25), mentre Florejacs (26) evidencia la pervivència de la morfologia defensiva derivada dels primers moments, com, de manera diferent, també indiquen la Morana (27) i Concabella (28), acompanyats, respectivament, per la fortalesa i per l'església. La continuadequació al medi s'arreglera en el reprès curs del Sió, en alternar-se el tardà molí castral de Ratera (29), el castell de les Pallargues (30) convertit en casal modern i l'encisadora portalada romànica de Pelagalls (31). Alhora, la morfologia originària de Mont-roig (32), Bellver (33) i, menys perceptiblement, Ossó (34) denoten els moments repobladors. Més enrera en el temps, encara, ens retrotreu el castell de Castellnou de Montfalcó (35), que convida a evocar, en la seva construcció, èpoques tal vegada romanes. Puigverd (36), per la seva part, remembra, en el seu traçat i posició, la funció rectora que alenà tot i la superior competència de la progressiva puixança d'Agramunt.

4-a De les Selves i l'Ondara al Corb (112 km). Del que fou una feréstega densitat boscosa en resta l'església hospitalària que al segle XII permeté, invocant Santa Maria, d'assistir el viatger al costat del Camí. Des d'aquí, Montmaneu (1), servant petges romàniques en la seva església, obre via a indrets de topònim roturador —la Tallada (2), la Rabassa (3)—, abocant-nos als nuclis encimbellats entorn de l'església i el castell protector: la Rabassa, Montlleó (4), Briançó (5) o Rubinat (6), en aquest darrer amb l'al·licient de retrobar l'església romànica sota els diversos afegits posteriors. Al costat de l'Ondara, espera Sant Pere dels Arquells (7), antiga pabordia de l'Estany, evidenciant encara la morfologia compacta de la població primigènia tot i els canvis soferts en el present segle. Seguint el riu, a la vila de Cervera (8) la puixança de la que fou setena vila catalana baix-medieval ha transformat les petges dels primerencs ocupants del 1026. Al peu, però, l'església de Sant Pere el Gros (9) continua vetllant l'antic camí i obrint via a la que havia de ser important seu de comanda templera, Granyena (10), des de la qual es percep el ben expressiu nucli de Granyanella (11). El que fou camí ral ens guiarà, amb la Curullada (12) presidint el cim i amb la companyia de l'Ondara, ben aprofitat amb molins com la tardana Torre Saportella (13). Fonolleres (14), la Mòra (15) —amb la restaurada petita església romànica— i el Talladell (16) menen a una vila de Tàrraga (17) que, des de la seva mateixa dinàmica, serva ben poc del castell del 1056. Al sud, l'antiga quadra de Verdú (18) mostra, amb el seu clos, castell i església, la puixança medieval que li permetia d'oposar-se a Tàrraga. A prop, Mas de Bondia (19) es tanca en el seu petit recinte, si cal amb la porta i el pany renovats el 1981, mentre Montornès (20) repeteix l'encimbellat poblament sota protecció castral. Des d'aquí, el curs del Corb s'assoleix pel camí tradicional, encara ara acompanyat per les creus de camí, permetent l'accés a l'encrespada i bella Guimerà (21). El marge esquerra del Corb ens apropa a una Ciutadella (22) evocadora de la prosperitat moderna com també fa, tot seguit, Maldà. Alhora, aquesta manté petges medievals com l'església i com les significatives —i enigmàtiques— restes arqueològiques que acompanyen les tombes antropomòrfiques de Maldanell (23).

ITINERARI B: L'OCUPACIÓ DEL PLA

Les posicions consolidades a mitjan segle XI aboquen a l'ocupació de la plana immediata perllongant les mateixes línies anteriors.

1-b Les terres vescomtals (40 km).

Amb un paisatge esquerp per davant —els Aspres— des d'Ager s'avançava a poc a poc vers el sud. En donen bona mostra tant la torre de Fontdepou (8) com el castell i l'església de Tartareu (9), mentre que evocuen moments posteriors la casa forta de Vilamajor (10) o el monestir premostratenc de Bellpuig de les Avellanes (11), cridat a ser el panteó comtal baix-medieval. Os (12) i l'accés, pel Farfanya, a Castelló, però, resistiran la conquesta cristiana fins el 1116, després de la caiguda de Balaguer, avançant tot seguit vers una puixança baix-medieval palesada, més que en el traçat i el castell d'Os, en el conjunt de restes que acompanyen la decadència de la que fou seu vescomtal i residència comtal, Castelló de Farfanya.

2-b. L'Urgell sobre la plana mascançana (52 km).

Des d'Agramunt s'obria la plana mascançana, esguardada per la torre d'Almenara (34). La forta antropització ja no recorda els moments en què s'hi exagerà la descripció con un indret *ab omni habitare desolata et in pastum ferarum bestiarum*, ni tampoc res no remembra les granges musulmanes amb refugis subterranis descrites per al-Himyari. De tota manera, seguint el recorregut, continua la Guàrdia (35), des de la seva torre islàmica, fent de vigia sobre la plana, la Fuliola (36) mostrant la vila closa, Boldú (37) evidenciant una modificada església, Barbens (38) evocant l'antiga comanda, Linyola (39) transformant la prestància baix-medieval que l'erigí en seu sotsvicarial, Bellcaire (40) servant un Pedrís (41) ara sense petges de l'antic domini templar i la Ràpita combinant les reformes recents i el basament andalusí en el castell des d'on el 1091 ja es cobrava Balaguer.

3-b. Cap a Balaguer pel Sió (58 km)

També des d'Agramunt no cal res més que continuar el Sió i observar les poblacions que han cercat els punts elevats, en els quals encara serveixen transformats castells com a Prèixens (37), absis romànics com a les Ventoses (38) o lleus restes castrals que sumen els moment mu-

Església de Santa Maria de Palau. El romànic, amb els seus trets llombards, caracteritza els nous ocupants del segle XI.

sulmà i cristià, com a Butsènit (39) i, també, a Montgai (40), convidant, a la Sentiu, a visitar la necròpolis medieval del Tossal de les Forques (41). Des d'aquí és ben usual el pas a Cubells (42), on l'església de preciosa portalada romànica remembra el temps en què l'indret era una veritable falca del comte de Barcelona dins dels dominis urgellencs, com Camarasa (43), on les restes del castell, l'església i l'antic pont evocuen el passat puixant. Travessant el Segre i resseguint-lo arribarem a la base del cim que sosté l'elevat castell de Llorenç (44) —ara enrunat i acompanyat per l'església d'un romànic tardà— el qual perseverà com a *hisn* musulmà fins el 1115, una dècada després de la presa de Balaguer, tot i que Ermengol IV ja fitava aquesta ciutat des de Gerb entorn del 1082.

4-b. Del Mascançà vers Lleida (52 km)

Les transformacions del pas del temps han alterat notòriament les petges d'aquells primers moments a la plana meridional, ara ricament modificada i desenvolupada. Des de Maldà, el retorn als espais mascançans ens permet de reviure, al costat de l'església romànica de Vilagrassa (24), com també aquí l'antiga quadra oposarà la pròpia puixança a la preeminència targarina. A Anglesola (25), només alguns trets urbanístics i arquitectònics fan lleu memòria del passat medieval. És clar, però, que al segle XI ni Bellpuig (26) gaudia de la posterior capitalitat baronial baix-medieval, ni Mollerussa (27) havia desenvolupat la

seva tardana prosperitat, ni Fondarella (28) havia rebut, a l'Hospitalet, l'assentament premostratenc. Però tots, a l'igual que Sidamon, anaven, en l'onzena centúria, ocupant la plana malgrat el perill obert fins que *Deus reddeat Lerida a cristianis*.

NOTES

1. Tractant de flairar aquest ambient, els itineraris proposats recorren espais poc coneguts i vies escassament fressades en l'actualitat. El seu seguiment cartogràfic, en no poder-se especificar en aquest mateix treball, pot efectuar-se mitjançant els actualment molt divulgats mapes comarcals 1:50.000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya —en general plenament fiables llevat d'algunes modificacions recents aquí incorporades, com el pas pel nou pont i la nova via d'accés a la Torre de Rialb i a Polig—. Ultra aquest plantejament, en tots els casos també es poden resseguir els indrets destacats en aquestes rutes a través de properes carreteres d'ús general.

Flocel SABATÉ

Historiador medievalista

Montserrat COBERÓ

Arqueòloga i màster en gestió del patrimoni

ÀGER

Els 160 quilòmetres quadrats de l'actual terme municipal d'Àger encabeixen un patrimoni natural, artístic i històric, molt ric i extens, fruit de la intensa ocupació medieval d'una florent vall. Ultra el conjunt de la vila amb les petges de les muralles i dels temples encabits sota l'esguard del que foren el castell i la canònica, destaquen l'antic recinte de Sant Llorenç d'Ares, les restes de Claramunt, el nucli de la Règola, esglésies com les de la Pertusa, la Pedra, Cas o les capelles de la Règola, torres com les de Cas, Millà o Fontdepou i els passos que travessaven el Montsec, començant pel de Terradets i el coll d'Ares, a més, tot i situar-se dins del municipi de Camarasa, de les construccions adossades a la roca a Oroners.

VALL DE MEIÀ

La vall de Meià ha mantingut una unitat física i humana, sota l'òrbita del monestir de Santa Maria, la capitalitat vilatana de Vilanova i una singularització administrativa respectada durant tota la baixa edat mitjana. Lloc de pas afavorit pels paratges naturals, serva una munió de petges arrelades en l'ocupació medieval, com els habitatges i castells troglodítics de la Fabregada, Clua i, sobretot, Lavansa, o les ermites i les fortificacions del Puig de Meià, Castelló, Ariet, Orega i Argentera, afegint-hi, a més, cases fortes com les de Rocaspana o Vallfarines.

BALAGUER

Població d'origen islàmic, envigorida en les tensions internes i en la defensa de la frontera, de difícil conquesta culminada el 1105 i puixant capital baix-medieval més enllà de l'ensulsiada comtal de 1413, conserva actualment tant les restes arqueològiques de la ciutat musulmana (Pla d'Almatà) com les runes del castell comtal (Castell Formós), mentre manté les petges del dinamisme medieval en part del seu traçat, significatius fragments de les diferents muralles, edificis religiosos com el convent dominic i el conjunt format entorn de la tardana plaça, a més de l'església romànica de l'antic cenobi cistercenc de Santa Maria de les Franqueses.

